

Emilia Janowska, Marek Melnyk (Olsztyn)

Ukraińska literatura religijno-polemiczna 2. połowy XVI wieku

W historii rozwoju ukraińskiej myśli religijnej szczególne znaczenie ma 2. poł. XVI w.¹ Jej rozwój wiązał się z przemianami życia religijnego na ziemiach ukraińskich. Jego najważniejszymi wyznacznikami były: działania misyjne wobec prawosławnych, początek procesu latynizacji oraz polonizacji ruskiej magnaterii i szlachty, postępujące obniżanie się poziomu intelektualnego i moralnego episkopatu prawosławnego, ruchy reformatorskie w łonie samego prawosławia. Wywołało to proces przeciwny – wewnętrzną reformę prawosławia². Było to najbardziej widoczne w postaci unii brzeskiej (1596), która doprowadziła do delegalizacji prawosławia, trwającej aż do 1632 r. Właśnie wówczas doszło do ożywienia polemiki katolicko-prawosławnej. Spory skoncentrowane były wokół kwestii zjednoczenia Kościołów katolickiego i prawosławnego, a punkt odniesienia stanowiła unia florencka (1439), która na ziemiach ukraińskich miała zarówno swoich zwolenników, jak i przeciwników. Wskazanie inicjatora polemiki jest obecnie niemożliwe. Autorami pierwszych pism polemicznych w tym okresie byli katolicy. Pierwszą znaną pracą polemiczną jest pełne zaciętości wystapie-

¹ М. Грушевський, *З історії релігійної думки на Україні*, Київ 1925; Н. Яковенко, *Реформа „грецької” церкви: унія, оновлення православ’я [w:] Історія української культури. У 5-ти т.*, ред. Я.Д. Ісаєвич, Київ 2001, т. II: *Українська культура XIII – першої половини XVII ст.*, s. 505–530; Б. Гудзяк, *Історія відокремлення: київська митрополія, царгородський патріархат і генеза берестейської унії*, „Ковчег” 1993, nr 1, s. 1–23; С. Сенік, *Українська Церква в XVII столітті*, „Ковчег” 1993, nr 1, s. 25–71; Н. Яковенко, *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.*, Київ 2002; І. Ісіченко, *Історія Христової церкви в Україні*, Харків 2008, s. 121–144; tenże, *Українське бароко*, Харків 2004, s. 51–68, 85–173; С. Плохій, *Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні*, Київ 2006, s. 93–120.

² А. Naumow, *Domus Divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*, Kraków 2002, s. 78.

nie rektora Akademii Krakowskiej i teologa Jana Sacranusa³ *Elucidarius errorum ritus ruthenici* (1500 lub 1501)⁴. Dzieło zostało napisane na prośbę zwolennika unii Wojciecha Tabora, biskupa wileńskiego, który – zdaniem Józefa Tretiaka – „[...] chciał wiedzieć dokładnie, o ile można ze stanowiska teologicznego uczynić zadość żądaniom Rusinów, aby ich obrządek w całości pozostał nienaruszony”⁵. Ściśle wiąże się z poselstwem ruskiego metropolity Józefa do papieża (maj 1500) i jego dążeniami zjednoczeniowymi, ale mimo to zdecydowanie ma charakter antyprawosławny i antyunijny. Sacranus w czterdziestu rozdziałach skupił się na przedstawieniu różnic między Kościołem prawosławnym a katolickim. Wskazał liczne, jego zdaniem, błędy w wierze prawosławnej (np. odrzucanie prymatu papieża, problem *filioque*, brak czyśćca), które są przeszkodą do zjednoczenia, a także „błędy” w sferze moralnej i obrzędowej (np. golenie brody jako grzech śmiertelny)⁶. Wysuwany przezeń postulat rebaptyzacji wiernych prawosławnych zmieniających konfesję na katolicyzm uderzał w postanowienia soboru florenckiego, m.in. w zasadę równości obrządków w obu Kościołach⁷. Dzieło wyraża głęboką niechęć i uprzedzenia w stosunku do kultury religijnej Rusinów. Ukazuje przy tym negatywny stosunek duchowieństwa łacińskiego do idei zjednoczenia obu Kościołów. W opinii wybitnego badacza przedmiotu z okresu przedwojennego Józefa Tretiaka pismo Sacranusa, „[...] choć nie we wszystkich szczegółach dokładne, rzuca dużo światła na ówczesne religijne i ob-

³ Jan z Oświęcimia (ur. 1443 w Oświęcimiu, zm. 15 XI 1527 w Krakowie) był teologiem i humanistą. Studiował na Akademii Krakowskiej, gdzie w 1465 otrzymał tytuł bakałarza, a w 1469 magistra artium; następnie (1470–75) kształcił się we Włoszech, gdzie zetknął się z ideałami humanizmu i nawiązał kontakt m.in. z bizantyńskim humanistą J. Argyropulosem. Wróciwszy do kraju, wykładał do 1492 na Akademii Krakowskiej, w tym czasie również odbył studia teologiczne. Pięciokrotnie pełnił funkcję rektora tej uczelni. Był także kapelanem królów polskich: Jana Olbrachta, Aleksandra Jagiellończyka i Zygmunta I Starego. Swą cenną bibliotekę przekazał w testamencie Collegium Maius. Zob. więcej M. Zahajkiewicz, *Jan z Oświęcimia*, EK, t. VII, Lublin 1997, s. 927; H. Barycz, PSB, t. X, s. 467–468, Nowy Korbut, t. III, s. 72–73; H.E. Wyczawski, SPTK, t. II, s. 142–143.

⁴ J. Sacranus, *Elucidarius errorum ritus ruthenici*, Kraków 1500 (?), BUJ Mag. St. Dr. Inc. 2852, Cim. 4401, 4840, 6120, MF 17070. Problematykę dzieła Sacranusa szczegółowo omówił J. Tretiak, *Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii brzeskiej*, Kraków 1912, s. 22–26.

⁵ Cyt. za: J. Tretiak, *Piotr Skarga w dziejach...*, dz. cyt., s. 22.

⁶ Szerzej na temat „błędów” natury moralnej i obyczajowej wśród duchowieństwa prawosławnego zob. tamże, s. 23–24.

⁷ Przebieg i postanowienia soboru we Florencji szeroko opisał ks. E. Przekop, *Rzym – Konstantynopol. Na drogach podziału i pojednania*, Olsztyn 1987, s. 74–80.

rzędowe stosunki Rusi. Powiada on na wstępie, że między wszystkimi ludami noszącymi imię chrześcijan, ale oddzielonymi od Kościoła rzymskiego, nie ma ani jednego, któryby tak uporczywie trwał przy schizmie jak naród ruski. Najwidoczniejsze prawdy odrzucają, stronią od uczonych katolików, nawet od mężów własnego obrzędu, nienawidzą katolicyzmu, chcieliby mu nie tylko wszelkimi sposobami szkodzić, ale wytepić go na całym świecie. Była w tym niewątpliwie przesada, uogólnianie pojedynczych wypadków, ale w każdym razie sąd jest wskazówką, jakie były zapatrywania wśród duchowieństwa polskiego na Rusinów⁸. Dzieło Sacranusa *Elucidarius errorum ritus ruthenici* było jednak głosem odosobnionym, ponieważ nie odnotowujemy w okresie późniejszym podobnie napastliwych czy krytycznych pism polskich teologów. Rok 1544 przyniósł wyznawcom prawosławia odpowiedź na to pismo. Jej autorem jest, co należy zaznaczyć, nie prawosławny, a katolicki duchowny, zwolennik dialogu i jedności chrześcijan, Stanisław Orzechowski⁹. W dziele *Baptismus Ruthenorum*¹⁰ ostro skrytykował swojego współwyznawcę Sacranusa i przekonywał, że poglądy adwersarza nie są słuszne; że nie znając ani języka, ani obyczajów Rusinów, występuje przeciw Cerkwi. Orzechowski zwrócił również uwagę na skutki takiego podejścia. Twierdził, że może ono doprowadzić do zburzenia pokoju społecznego, wojny domowej i poszerzenia rozłamu w Rzeczypospolitej. Dzieło to było również wezwaniem (w formie listu) adresowanym do prymasa Gamrata¹¹, aby

⁸ Cyt. za: J. Tretiak, *Piotr Skarga w dziejach...*, dz. cyt., s. 22–23.

⁹ Stanisław Orzechowski (1513–1566) był księdzem, pisarzem politycznym i polemistą religijnym. Urodził się prawdopodobnie w Przemyślu, w średnio zamożnej rodzinie szlacheckiej. Edukację rozpoczął w przemyskiej szkole katedralnej, kontynuował ją na Akademii Krakowskiej. Studiował również na uniwersytecie w Wiedniu. W dalszych latach, wiele podróżując, nauki pobierał m.in. w Padwie, Wittemberdze (słuchał wykładów F. Melanchtona) i Lipsku. Wybitny autor wielu pism publicystycznych (w których wyrażał m.in. sprzeciw wobec celibatu), a także historyk (kronika *Annales*). Znany z talentu oratorskiego i pisarskiego. Dzięki stworzeniu dzieła *Turcyki* okrzyknięty mianem łacińskiego Demostenesa i polskiego Cycerona. Działacz kontrreformacyjny. Zmarł w 1566. Zob. *Orzechowski Stanisław h. Orsza*, PSB, t. XXIV, Wrocław – Warszawa 1981, s. 287–292.

¹⁰ S. Orzechowski, *Baptismus Ruthenorum*, Kraków 1544, Biblioteka Jagiellońska, Cim. 133.

¹¹ Piotr Gamrat urodził się w 1487 r. w Samokłeskach k. Jasła, zmarł 27 sierpnia 1545 w Krakowie. Studiował w Akademii Krakowskiej i Rzymie. Był arcybiskupem, a od 1541 prymasem Polski. Doradca królowej Bony. Mecenaz, humanista i bibliofil. Prowadził szeroką działalność kulturalną; zwalczał herezję. Zob. K. Hartleb, *Gamrat Piotr h. Sulima*, PSB, t. VIII, Kraków 1949–1958, s. 264–266; H. Borcz, *Gamrat Piotr*, EK, t. V, Lublin 1989, s. 847–848.

pamiętał, iż wyznawcy prawosławia również należą do Kościoła Chrystusowego. Polemista postulował także zbliżenie się katolicyzmu i prawosławia, co było niewątpliwie ściśle związane z jego dorastaniem na pograniczu wyznań i kultury łacińskiej i bizantyńskiej (sam siebie określał mianem *gente Ruthenus, natione Polonus*). Nie tylko wspomniane dzieło, ale cała działalność pisarska Orzechowskiego świadczy o tym, iż był zwolennikiem dialogu prawosławnych i katolików, jedności Kościoła w Rzeczypospolitej, która wzmocniłaby państwo w obliczu zagrożenia tureckiego¹².

Pierwszym autorem, który wystąpił w obronie Cerkwi prawosławnej w omawianym okresie, był dworzanin księcia Konstantego Ostrogskiego, arianin Motowiło, postać bliżej nieznana. Książę dostrzegł jego zdolności pisarskie oraz erudycję i wykorzystał w walce ze znaną już nam antyprawosławną literaturą katolicką. Zlecił mu przygotowanie odpowiedzi na dzieło Skargi *O jedności Kościoła*, ponieważ „[...] wśród duchowieństwa ruskiego nie było nikogo, któryby dorastał choć do połowy tego zadania”¹³. Motowiło, zgodnie z wolą swego chlebobdawcy, przygotował takie dzieło. Niestety, nie znamy ani jego tytułu, ani objętości. Wiemy jedynie ze źródeł pośrednich, iż w swej książce polemizował z ideą jedności wysuniętą przez katolików. Wiemy również, że był pierwszym, który z reformacyjnej idei wykorzystał myśli eschatologiczne i odważył się nazwać papieża Antychrystem¹⁴. Jednak tej pracy nigdy nie wydano z powodu ostrego sprzeciwu księcia Andrzeja Kurbskiego. Uznał on za skandal powierzenie heretykowi obrony Cerkwi wschodniej, o czym pisał w jednym z listów do księcia Ostrogskiego: „Kto słyszał od wieków [...], żeby chrześcijanin prawowierny smakował w listach Aryana nienawidzącego Chrystusa albo przyjmował od niego pisma na pomoc kościołowi Chrystusowemu? A ten Motowiło inowierny nie tylko ma ariańskiego ducha w sobie, ale zaiste dwakroć gorszy i jadowitszy niż Aryusz bezbożny [...]. I czy godzi się tobie wielmożny i jaśnie oświecony książę chrześcijański, jego dogmatów słuchać i prosić odpowiedzi na Jezuickie fabuły, sofistmatami pobielone”¹⁵.

Następnie w ostry sposób pouczał księcia Ostrogskiego: „Nie, nie wiem, skąd przyszło do głowy Waszemu Wielicestwu, żeś mi Wasza Miłość przysłał

¹² Zob. A. Kaim, *Ekumenia w dobie renesansu. Jedność Kościoła w ujęciu Stanisława Orzechowskiego*, Lublin 2002, s. 87–107.

¹³ Cyt. za: J. Tretiak, *Piotr Skarga w dziejach...*, dz. cyt., s. 74.

¹⁴ Zob. M. Melnyk, *Spór o zbawienie. Zagadnienia soteriologiczne w świetle prawosławnych projektów unijnych powstałych w Rzeczypospolitej (koniec XVI – połowa XVII wieku)*, Olsztyn 2001, s. 133; M. Грушевський, *Історія України-Руси*, Київ 1995, т. V, s. 461.

¹⁵ Cyt. za: J. Tretiak, *Piotr Skarga w dziejach...*, dz. cyt., s. 78.

księgę przez syna dyabelskiego a jawnego nieprzyjaciela Chrystusa naszego napisaną, właściwiej powiedziawszy od pomocnika Antychrystowego i wiernego służy jego. Mnie, chrześcijaninowi prawowiernemu, swojemu bratu po przysiędze, przysłała W. Miłość taką rzecz w upominku? O bieda, zaprawdę płaczu godna! O nędza najopłakańsza. Do tego zuchwałstwa i stulcytyi naczelnicy chrześcijaństwa doszli, że nie tylko tych jadowitych drakonów w domach swoich żywić i chować nie wstydzą się, ale za obrońców i pomocników ich sobie mniemają [...] i tym ludziom bronić cerkwi Bożej rozkazują i pisać księgi przeciw półwiernym Łacinnikom¹⁶. Należy podkreślić, iż właśnie dzięki listom Kurbskiego znana jest treść książki Motowiły, fragmenty której cytował książę, pisząc z oburzeniem do Ostrońskiego: „A ulubieniec twój Motowiło nie tylko w swojej przebrzydłej księdze fałszywie słowa Proroków wyklada, ale jeszcze konkluzji tej księgi obrzydłe i głupio przyjsie Chrystusa przepowiada: «znowu przyjdzie i na tysiąc lat jeszcze życie ziemskie ustanowi dla swoich wiernych, aby jedli i pili i pod winnicami rozkoszowali się»¹⁷.

Powyższe cytaty mogą być podstawą do wysunięcia hipotezy, że korespondencja między Ostrońskim a Kurbskim jest dowodem na istnienie wewnętrznej polemiki wśród prawosławnych, dotyczącej granic wykorzystywania teologii protestanckiej w odpieraniu ataków polemistów katolickich w Rzeczpospolitej. Co ciekawe, możemy dopatrzeć się tutaj sporu między rosyjską myślą teologiczną, którą reprezentował Kurbski – emigrant z Księstwa Moskiewskiego – a Ostrońskim – reprezentantem ruskiej tradycji religijnej. Ostroński, w porównaniu z Kurbskim, wydaje się człowiekiem tolerującym innowierców zwłaszcza wtedy, kiedy można ich wykorzystać do obrony prawosławia, natomiast Kurbski chciał to robić, opierając się na własnych siłach.

Pierwszym znanym z nazwiska prawosławnym polemistą był działacz religijny, oświatowy i kulturalny Herasym Daniłowicz Smotrycki (zm. 1594). Pochodził ze Smotrycza. Dzięki staraniom swego ojca zdobył gruntowne wykształcenie (znał doskonale grekę, łacinę i język cerkiewnosłowiański), jednak nie wiemy, gdzie się kształcił. Karierę rozpoczął jako pisarz miejski i starosta w Kamieńcu Podolskim. Następnie (w 1576) na zaproszenie księcia Ostro-

¹⁶ Tamże, s. 80–81. Zob. *Сказания князя Курбского*, Москва, т. 2, 1883, s. 216. Zanim Motowiło odpowiedział na pracę Skargi, napisał list do księcia Ostrońskiego, w którym przedstawił koncepcję swej książki. Ostroński przesłał księciu Kurbskiemu i egzemplarz dzieła Skargi, i list Motowiły. Kurbski oburzył się, że Ostroński, działając w obronie prawosławia, posługuje się arianami. Radził mu, by ponownie przestudiował Pismo Święte, a następnie zerwał wszelkie kontakty z arianami. Ostroński jednak nie posłuchał rad przyjaciela.

¹⁷ Zob. J. Tretiak, *Piotr Skarga w dziejach...*, dz. cyt., s. 81.

skiego przeniósł się do Ostroga, gdzie założył ośrodek naukowo-literacki i w 1580 r. został pierwszym rektorem Akademii Ostrogskiej. Był znakomitym pedagogiem i wielkim uczonym. Wsławił się nie tylko jako polemista, ale również jako poeta (pisał wiersze religijno-mistyczne). Był ojcem Melecjusza Smotryckiego. Zmarł w Ostrogu¹⁸. Jego erudycję i umiejętności pisarskie docenił książę Konstanty Ostrogski, angażując go do kierowania pracą redaktorską nad *Biblią Ostrogską* (1580 lub 1581). *Biblia* zawiera dwie przedmowy oraz dwa panegiryki na cześć księcia Ostrogskiego (pierwszy na herb rodu Ostrogskich; w drugim Smotrycki porównał Ostrogskiego do księcia Włodzimierza Wielkiego i Jarosława Mądrego oraz sławił jego zasługi w wydaniu *Biblii*)¹⁹. Zdaniem ukraińskiego historyka literatury Wasyla Mykytasia zarówno styl pierwszej, jak i drugiej przedmowy świadczy, iż ich autorem jest Smotrycki, chociaż pod pierwszą widnieje nazwisko Ostrogskiego²⁰. Pierwsza została napisana w dwóch językach: greckim i starosłowiańskim. Dowiadujemy się z niej o trudnościach, z jakimi borykał się książę przed wydaniem *Biblii*. Wiązały się one głównie z tym, iż książę „[...] nie miał ani ludzi odpowiednich, ani ksiąg, z którychby mógł wydać tekst poprawny”²¹. Dlatego zmuszony był szukać specjalistów gdzie indziej, m.in. w monasterach, a nawet u patriarchy Jeremiasza, o czym pisał: „Сего ради посланьми и писаньми своими много стран далеких вселенных проходя, яко римскія предѣли, тако и Кандійскія островы, паче же много монастырей грецких, сербских и болгарских, даже и до самага апостолом намѣстника и всея церкве восточныастроению чиновачалника пречеснаго Іеремія архієпископа Константина града, Новаго Рима вселенных патриарха високопрестолных церкве доидох, требау с тщаніем и моленіем прилежним тако людій, наказаних в писаніах святых є”²². Druga przedmowa ma charakter polemiczny. Smotrycki odpierał w niej atak jezuitów Benedykta Herbesta i Piotra Skargi oraz poddał ostrej krytyce ich zarzuty. Wzywał swoich współwyznawców, aby nie ulegali wpływowi obcych pism, lecz trzymali się Pisma Świętego. Sławił również Ostrogskiego, podkreślając jego szczególną rolę jako strażnika wiary prawosławnej i przywódcy prawosławia w Rzeczypospolitej²³.

¹⁸ Zob. *Філософська думка в Україні. Бібліографічний словник*, Київ 2002, s. 181–182; М. Возняк, *Історія української літератури*, т. II, Львів 1921, s. 119.

¹⁹ Zob. szerzej J. Tretiak, *Piotr Skarga w dziejach...*, s. 79–80.

²⁰ Zob. *Українська література XIV–XVI ст.*, ред. В.Л. Микитась, Київ 1988, s. 547.

²¹ Cyt. za: J. Tretiak, *Piotr Skarga w dziejach...*, dz. cyt., s. 79.

²² Cyt. za: *Українська література XIV–XVI ст.*, s. 202–203.

²³ Zob. М. Melnyk, *Spór o zbawienie...*, dz. cyt., s. 107–109.

Його наступним друком попемічним був *Ключ Царства Небесного* (Ключ Крoлевства Небесного) (Острoг 1587) – одповідь на брошуру Бенедикта Гербеста *Виary Кошчoла рzymського wywoды y грецького niewoлства historya* (Кракoв 1586) oraz на казання Станіслава Гродзичького. Smotrycki попрzedzil прaцe двoма прeдмoвaми. Пiрвoшa, „Прeдмoвe-присвятe”, зaдeдкoвaв ксиeциу Алeксaндрoви Кoнстaнтынoвичoви Острoгськoму, synoви ксиeциa Wылa Кoнстaнтeгo Острoгськoгo²⁴. Зврaцaл сiя дo ксиeциa якo дo пoтoмкa Wлoдзимiрza Wielькoгo: „Тaкoвымъ блaгoслoвeниeмъ пoчтилъ и увeбиль Бoгъ oнoгo вeликoгo Wлaдимирa. прeслaвнo, и мнoгo чудьнo крeстившaгo зeмлю руськyю. кoтoрoгo цeрквe и рoдy, зaцнaя линья дoнынъ нeустaлa. вь нeйжe истинный нaслъдъникъ, и влaстный пoтoмoкъ, вaшa кнaж: милoсть, eсть eси”²⁵.

Другу прeдмoвe, o чaрaктeрe попемічнoм, skieroвaл „дo нaрoдoвъ руських”. Wспoминaл в нeй o Гербeстe i зaвaртoсци нeгo брoшyрy *Виary Кошчoла Рzymськoгo wywoды*. Oдпiрaл aргyмeнтy дeжyитy дoтyчaцe зjedнoчeннa Цeрквe прaвoслaвнeй з Кошчoлeм кaтoлицьким oрaз слyшнoсци впрoвaдзeннa кaлeндaрzа грегoриaнськoгo. Пoлeмистa сквитoвaл je нaстeпyжo в oднoм зe swьчьх сaркaстьчньх мaргинaлioв: „Тaмъ вьвoдoвъ пoтрeбa, гдe ся штo чaстo прeмeняeтъ и пoпрaвляeтъ. A штo вь свoeй клячбe нe oтмъннo стoитъ, вьвoдoвъ жaдньх нe трeбyeтъ”²⁶. Weдлyг нeгo Гербeст писaл в свeй прacy, „[...] штoсe eмy пoдoбaлo eднoжъ с прaвдoю дaлeкoсeя минaлo”²⁷ oрaз „[...] якъ eмy шaгaнъ кaзaлъ”²⁸. Smotrycki пoрoвнaл Кошчoлъ рzymськi дo чoрeгo члoвiкa i ствiрдзил, iз jeст oн скyписким злa i лiчньх хeрeжy: „[...] a тo нaгoршaя, жe eрeсь и злoсть oнaя никгдi с кoстeлa римськoгo oттинaнa, и прeчъ вьмeтывaнa нe бывaлa, мyслa внyтръ зoстaвaтe, a кy смeрти сe рoвнaтe. Бo и нa тълe чeлoвъчeмъ бивaючie рoзньe врoды, стрyпы и кoрoсты кгдeсe нa вeрхъ yкaжyть, вьстoять и вьплывyть с тълa прeчъ. a чaсoмъ и с члoнкoмъ oттинaнe бивaють, тълo здoрoвo зoстaвaeт, a кгдe сe yкaзaвшe рoзрaлившe внyтръ yстyпaють, къ смeрти сe рoвняeт. Тaкoвa влaснe спрaвa цeрквe зaхoднoe, кoтoрaя всъ змaзы, врoды, стрyны и кoрoсты в сoбъ тaитъ, и внyтръ

²⁴ Zob. M.M. Сoлoвiй, *Мeлeтiй Сmотрицький як письмeнник*, Рим – Тoрoнтo 1997, ч. 1, s. 60–61 (ANALECTA OSBM, sectio 1).

²⁵ H. Smotrycki, *Пoсвaтeлeннa прeдмoвa кнaзю A.K. Острoжськoмy* [w:] тeгoж, *Ключ Царства Небесного*, Ostróg 1587, прeддрук [w:] АЮЗР VII (I), s. 233.

²⁶ Тамже, s. 237.

²⁷ Тeгoж, *Дo нaрoдoвъ руськихъ, кoрoткaя a пилнaя прeдмoвкa* [w:] тeгoж, *Ключ Царства Небесного*, dz. cyt., s. 237.

²⁸ Тамже, s. 237.

свой принимает”²⁹. Wyjaśniał, iż przyczyna takiego stanu tkwi w schizmie Focjusza i rozłamie w Kościele powszechnym. W przedmowie polemista również zapowiadał, co będzie treścią jego pracy *Klucz Królestwa Niebieskiego*.

Smotrycki w pierwszej części tego dzieła rozwinął myśli podjęte w przedmowie *Do narodów ruskich*. Było to pismo antykatolickie. Popierając jedyną słuszną wg niego tradycję soborowej struktury Kościoła wschodniego³⁰, odrzucił monarchiczny ustrój Kościoła rzymskiego – zwierzchnictwo papieża. Uzasadniał to tym, iż „[...] самъ пастырѣ нашъ небесный не хотѣлъ мѣсти межы апостолы и ихъ истинными намѣсниками розни, и единого вмѣсто себе старшого, а всѣмъ головою, толко во восемь ровною братею якъ были апостолове. Где жъ ся теперъ тая надъ всѣми голова в Римѣ взяла?”³¹. Ostro negował prymat papieża; wskazał również na jedną z przyczyn rozłamu w Kościele, która związana była z zerwaniem zgodnego współlistnienia kilku równorzędnych pod względem ośrodków kościelnych i wyodrębnieniem się nowego ośrodka kościelnego – Rzymu, a także jego dążeniem do podporządkowania Konstantynopola. Smotrycki wymienił również pobudki, którymi, jego zdaniem, kierował się papież: „[...] гордостю и лакомствомъ и многою славою свѣта того за наданиемъ великихъ панствъ и богатствъ звездений, отступилъ дороги правое и оного товаришства и братства собѣ ровнаго, где могъ единъ другого простерегати. Эахотѣлося ему самому поднести столицу свою на заходѣ солнца, и ровнаться Богу вышнему, где южъ теперъ у волной кузници своей куеть собѣ, што хочеть, ни на кого ся не обзираючи а ни о чию ласку и ратунокъ дбаючи, всего много з стороны свѣта маючи”³². Papież podstępem zmierza do osiągnięcia władzy absolutnej w Kościele: „А и тыхъ четырехъ

²⁹ Тамże, s. 242.

³⁰ Na temat soborowej struktury Kościoła wschodniego H. Smotrycki pisał: „Претожъ церковь святая соборная вселенская, разумѣючи добре оныя слова живые пастыра своего вѣчного, не единому але пятемъ уставила и узаконила тою духовною властью, а свыше данымъ пастырствомъ по преданию апостолскому надъ собою рядити и справовати [...]. Што трѣвало и стояло святобливе и побожне в доброй справе и порядку лѣтъ сотъ не мало. А если ся что нарушало и казило рознымъ еретичествомъ оного пекелного волка и райского зміа справою такъ з стороны яко и посредку ихъ, они збираючися соборно з оноюжъ церквою многочисельно святыхъ преподобныхъ и богоносныхъ отцевъ, с которыми и самъ пастырѣ небесный бывалъ, якъ ся обещалъ, и оныя волки и зміи отгоняли, съ престоловъ змѣтовали, и анаоемѣ предавали и якъ добрыя пастыревепри овцахъ и души свои покладали”, *Ключъ Царства Небесного*, dz. cyt., s. 246.

³¹ Тамże, s. 245.

³² Тамże, s. 246–247.

розличними фортелми и дивными штуками через розмаїтє начиня духа свого непрестанно усилюєть тягнути до себе. Але юж не на оную правую толко на свою змышленую дорогу. и юж не в братство и ровную почесть, але в подданство и в мушеное подданство. самь толко надь всѣми, всего свѣта головою, єдинимь найвышшимь пастыремь, каменемь вѣры, фундаментомь церковнымь, княжатемь апостольскимь, намѣсникомь не толко Петровымь, але и Божимь без встыду и страху зватися смѣть, и инымь допускаєть и кажець³³. Zdaniem Smotryckiego, tak jak wszyscy apostołowie Chrystusa byli wobec siebie równi, tak teraz żaden z patriarchów nie ma większej władzy.

Polemista odrzucił również zarzuty przeciw Kościołowi prawosławnemu wysuwane przez propagatorów unii i łacynizacji: przez Skargę w dziele *O jedności Kościoła* i Herbesta w broszurze *Wiary Kościoła wywody*, którzy „[...] и рускіє народы напередь блудами, глупствомь, и отщепенствомь почтивши, и з жидами зровнавши, тожь теперь³⁴. Bronił tradycji prawosławnej: „А иж и тоє намь задають, же крестовь на церквахь не мають, звоновь мѣти не волно, и на томь велми мало, кдыжь кресть волный маемо на церквахь своихь телесныхь всюды и завжды а безь звоновь и органовь Бога хвалити, и емуся молити можемь. Кдыжь болше смобрить на сердца, нижли на тые гуки³⁵.

Drugą część dzieła, zatytułowaną *Kalendarz rzymski nowy*, Smotrycki poświęcił zagadnieniu kalendarza gregoriańskiego i skutkom jego wprowadzenia. Jednak zanim przystąpił do krytyki kalendarza, poruszył kwestię jedności Kościoła. Obwiniął rzymokatolików o zerwanie jedności („[...] самь же и оть єдности отскочиль или отщепилсь³⁶), а także o propagowanie idei, iż poza Kościołem katolickim nie ma zbawienia, a drogą do jego osiągnięcia jest uznanie prymatu papieża („[...] без воли ихь папы жадень збавень быти не можеть³⁷).

Następnie skupił się na krytyce kalendarza. Stwierdził, iż jego wprowadzenie wyrządziło wiele szkód w życiu Kościoła i świeckich oraz stało się przyczyną nieporozumień i konfliktów, chaosu i zburzenia starego porządku: „[...] С которого то поправления яко видимь заправды мало што доброе дѣется, толко великий а дивный розрухь стался по всемь праве свѣте. Не толко у дѣйствахь законныхь церковныхь, але и во всѣхь справахь, и поступкахь светскихь, и великая васнь и ненависть межи людьми с того поправления

³³ Тамże, s. 247.

³⁴ Тамże.

³⁵ Тамże, s. 249.

³⁶ Тамże, s. 250.

³⁷ Тамże.

всчалася, тягнуци за собою много трудностей и утратъ безпотребныхъ невинне”³⁸. Zmiana kalendarza spowodowała rozdarcie moralne wśród chłopów. Ich wolność osobista i prawa jako poddanych pana były ograniczone. Będąc najłabszym ogniwem drabiny społecznej, musieli w dni świąteczne dokonywać wyboru między służbą swemu panu a służbą Bogu, czego skutkiem było częste zaniedbywanie lub rezygnacja z kultywowania tradycji prawosławnej: „Человѣкъ бѣднѣйшій убогий, который отъ працы рукъ своихъ [na marginesie sarkastyczny komentarz: Поправы календарное пожитки.] и въ потѣ лица мусить ясти хлѣбъ свой, с тоежъ працы и поту мусить досыть чинити и давати пану, што ему раскажуть, звыклъ былъ отъ предковъ своихъ отдавати, што належало Богу, и што належало пану. теперъ южъ в тое жаднымъ способомъ гараздъ потрафити не можетъ. панъ ему кажетъ у дни святыя, Богу ку чти и хвалѣ ведле звычаю церковного давного належачие, робити. Боится и Бога, боится и пана, мусить большого опустити, а меньшему служити”³⁹. Smotrycki podkreślał, iż poprawiony kalendarz miał negatywne skutki wśród małżeństw mieszanych (katolicko-prawosławnych) i był przyczyną dezorganizacji życia rodzinnego: „Кгдажъ единому бываетъ средопостые, а другому мясопусты. потомъ единому жалостное роспамятоване Христовыхъ страстей, а другому веселье роспусты. Также тежъ и всѣ свята дорочныя, что пръвѣй з радостью, з дѣтками и с челядкою хвалу даючи Богу обходили сполечне, теперъ мусять далеко розно. С чого подобно часомъ единому бываетъ маркотно а другому немилу. Кгдажъ пръвѣй все ся дѣяло ясне, а теперъ якобы ся снило”⁴⁰. Stwierdził, iż zmianę w kalendarzu lepiej „pokrzywieniem nazwać niżli poprawą, gdyż bardziej wadzi, niż pomaga” („pokrywieniem nazвати, а нижли поправленьемъ. кгдажъ болше вадить нижъ помагаеть”⁴¹).

Smotrycki bronił zwyczajów kultywowanych przez duchownych prawosławnych dotyczących noszenia brody. Wspomniał przy tym średniowieczną legendę o papieżu Joannie⁴², o czym z ironią pisał: „[...] не есть ли и то противозаконная, кгдажъ самое подобие Христова. пророковъ его древнихъ, и апостоловъ святыхъ показали, борода и усы поголивши мужский образъ в женский пременяючи. Не оодному ли то к воли папѣ который малого папежа былъ уродилъ, бо тамъ борода и усы не мусели быти, и разумѣли же

³⁸ Тамże, s. 253.

³⁹ Тамże, s. 253–254.

⁴⁰ Тамże, s. 255.

⁴¹ Тамże.

⁴² A. Donimirski, *Niezwykłe kobiety w legendzie i historii*, Kraków 1995, s. 144–152.

то з великого набоженъства Богъ его тымъ почтиль, же ангелу подобный образъ ему подадь, зверху ся имъ такъ здадо⁴³.

Warto również dodać, że Smotrycki i inni ostrogscy pisarze powoływali się na myśli filozofa i ascety Maksyma Greka⁴⁴. Swoje prace polemiczne Smotrycki ozdabiał licznymi porównaniami i epitetami. Często odwoływał się do Pisma Świętego.

Autorem kolejnego prawosławnego druku polemicznego był Wasyl Surazki (zm. między 1604 a 1608). Pochodził ze szlacheckiej rodziny; jego ojciec był właścicielem Suraza. W latach 1575–1581 był związany z dworem księcia Konstantyna Ostrońskiego. Ukraiński badacz Jarosław Isajewicz przypuszcza, iż Surazki należał do zespołu przygotowującego wydanie *Biblii Ostrońskiej* (1581). W 1583 r. otrzymał posadę pisarza miejskiego w Ostrogu, a następnie był starostą w Surazu oraz kierownikiem szpitala w Ostrogu. Znał doskonale Biblię oraz patrystykę, o czym świadczą liczne cytaty zaczerpnięte z Pisma Świętego, a także liczne odwołania do pism Ojców Kościoła. W zbiorze traktatów *Книжниця Про єдину істинну православну віру*⁴⁵ (Księga o jedynej prawdziwej prawosławnej wierze), znanym również jako *Острозький збрінник із шести розділів* (Zbiór ostrogski z sześciu rozdziałów), zestawiał najważniejsze zasady wiary prawosławnej oraz wskazał różnice dogmatyczne między prawosławiem a katolicyzmem. Dzieło składa się z sześciu rozdziałów. W przedmowie, wyjaśniając cel swojej pracy, Surazki pisał, iż chce chronić prawosławnych przed herezjami, ponieważ „Jako jedyny prawdziwy w Trójcy wielbiony jest Bóg, a nie wielu bogów (jakże pogańskie narody, przez biesów kuszone, niekiedy w czczenie wielobóstwa popadają – oddają cześć wielu bogom), więc jedna prawdziwa jest wiara, nie zaś wiele wierzeń. Tak jak więc jedyny prawdziwy jest Bóg i nigdy niezmienny, tak i wiara w jedyne prawdziwego Boga zawsze niezaprzeczalna i nieszkodliwa trwa⁴⁶”.

⁴³ Н. Smotrycki, *Ключъ Царства Небесного*, dz. cyt., s. 261.

⁴⁴ Zob. А.Ф. Замашеев, В.А. Зоц, *Максим Грек и его окружение* [w:] *Отечественные мыслители позднего средневековья. Конец XIV – первая треть XVII в.*, Киев 1990, s. 61–73.

⁴⁵ В. Суразький, *Книжниця Про єдину істинну православну віру*, Острог 1588, przedruk [w:] РИБ, т. VII (II), s. 600–938.

⁴⁶ „Яко во єдиний истинний в троици поклоняемый бог есть, а не много богов (якже поганстїи народи, от бисов прельщаеми, иногда в почитанїе многобожїа испадоша), также єдина истинная віра, а не много вір (яко отщепенцы, с подушенїя шатанского в различныя ереси укланяющеся, во много роздробляючи превращати ту обыкошя). Но якоже єдиний бог истинен есть и не отмѣняется никогдаже, сице и вѣра в єдиногo истинного бога всегда непреложна и невредима пребивает”, В. Суразький, *Книжниця Про єдину істинну православну віру* [w:] РИБ, т. VII (II),

W rozdziale pierwszym, zatytułowanym *О единой истинной православной вѣрѣ и о святой соборной апостолской церкви откуда начало приняла како повсюду распростресея* (O jedynej prawdziwej prawosławnej wierze i o świętej soborowej cerkwi apostołskiej skąd wzięła początek tak i wszędzie rozprzestrzenia się), Surazki przekonywał, że jedyną władzę w Kościele ma Chrystus, a nie papież, który bezprawnie mianował się Jego namiestnikiem. Aby to udowodnić, odwołał się do średniowiecznego pamfletu o Piotrze Huhniwym, pisząc: „[...] po wielu papieżach był papież wielkiego stolca rzymskiego Piotr Huhniwy. Ten samowolnie odrzucił wiarę chrześcijańską i całe Włochy zamieszał i mnogie złe herezje nasiał we wszystkich rzymskich stronach. I księżom rozkazał każdemu siedm żon mieć, a nałożnic, ileby chciał. I organy i muzyki w kościele nakazał i brody i łona postrzygać itd.. i dlatego oni [Rzymianie] odrzuceni i przeklęci”⁴⁷. Następnie Surazki omówił kwestię pochodzenia wiary chrześcijańskiej. Twierdził, że wiara przysła z Jeruzolimy, nie zaś z Rzymu. W tej części poruszył również sprawę czyścica, małżeństwa duchownych oraz kalendarza gregoriańskiego. W drugim rozdziale *Про походження всесвятого й оживляючого Духа, що від Отця єдиного сходить так, як і Єдинородний Син, Слово Боже, предвічно від Того Отця народжується* (O pochodzeniu świętego i ożywiającego Ducha, który od Ojca jedynego pochodzi tak, jak i jednorodzony Syn, Słowo Boże, przed wiekami od Tego Ojca narodził się), wypominając łacinnikom dosłowne odczytywanie Pisma Świętego, pouczał, że nie można swobodnie interpretować Słowa Bożego, wysuwać pośrednich wniosków, kierować się – jak pisał – „filozofią ludzką”. Na potwierdzenie zacytował fragmenty Biblii i przywołał myśli Ojców Kościoła. Następny rozdział, trzeci, tworzą trzy artykuły: *Про першєнство, Про начальство папи, Про латинників, що відступили від православних патріархів*. Surazki podkreślał w nim autorytet Jeruzolimy i równość wszystkich apostołów. Na koniec stwierdził, że to katolicy są przyczyną rozłamu w Kościele, ponieważ porzucili jedyną prawdziwą wiarę – prawosławie. W rozdziale czwartym (O przasninach), również składającym się z kilku artykułów, polemista wyjaśniał różnicę między wiarą katolicką

s. 602–603. Zob. też fragmenty opracowane przez W. Mykytasia, В. Суразький, *Предсло́віє до О единой истинной православной вѣрѣ и о святой соборной апостолской церкви откуда начало приняла како повсюду распростресея* [w:] *Українська література XIV–XVI ст.*, ред. В.Л. Микитась, Київ 1988, s. 236.

⁴⁷ В. Суразький, *Книжниця Про єдину істинну православну віру* [w:] РИБ, т. VII (II), s. 795. Na temat historii o Piotrze Gęgniącym (Huhniwym) zob. А. Brückner, *Spory o unіę w dawnej literaturze*, „Kwartalnik Historyczny” 1896, t. 10, s. 583.

a prawosławną dotyczącą używania chleba eucharystycznego. Widział w niej analogię do „ciała” (prawosławny chleb kwaszony) i „trupa” (katolicki chleb przaśny)⁴⁸.

Zagadnieniu kalendarza Surazki poświęcił rozdział piąty *Про зміну днів і празників* (O zmianie dni i świąt), w którym broni kalendarza juliańskiego, przeciwstawiając mu gregoriański. W ostatnim rozdziale *Про святі храми... та про почитання святих ікон* (O świętych chramach... i o czczeniu świętych ikon) omówił problem znaczenia świątyni dla prawosławnych. Podkreślił, że właśnie świątynia jest szczególnym miejscem obecności Boga. Postulował również oddawanie czci ikonie oraz podważał poglądy osób odnoszących się do tego krytycznie. W propozycji wielbienia ikon uwidacznia się również polemika z protestantami. Widać więc, że Surazki, skupiając się na ukazaniu różnic dzielących Kościoł wschodni i zachodni, negatywnie odnosił się do Kościoła zachodniego, a tym samym odrzucił możliwość dialogu. Warto dodać, że dzięki licznym cytatom zaczerpniętym z Pisma Świętego, a także odwołaniom do pism Ojców Cerkwi, praca Surazkiego zyskała popularność nie tylko wśród mu współczesnych, np. była ceniona przez Jana Wiszeńskiego. Nawiązywali do niej również adwersarze w następnych latach, jak Jozafat Kuncewicz czy Kasjan Sakowicz.

Szczególne miejsce wśród polemistów prawosławnych zajmuje Jan Wiszeński (między 1538 a 1550 – między 1621 a 1633). Na temat jego biografii nie wiemy zbyt wiele. Wiadomo, iż pochodził z Sądowej Wiszni (obecnie w województwie łwowskim) i tam zdobył początkowe wykształcenie. Wywodził się prawdopodobnie z rodziny mieszczańskiej lub drobnej szlachty. Mieszkał w kilku miastach w ziemi halickiej i na Wołyniu, m.in. Łucku i Ostrogu. Znakomity ukraiński pisarz i tłumacz Walerij Szewczuk przypuszcza, że współpraca Wiszeńskiego z Akademią Ostrogską związana była z dramatycznym spotkaniem się z jezuitami w młodości.

Wiszeński przed 1580 r. napisał dwa traktaty polemiczne będące odpowiedzią na dzieło Skargi *O jedności Kościoła*. Pierwszy, *Kratkowsłownyj otwiet Feodula*, poruszał kwestię jedności chrześcijan i prymatu papieża, a w drugim, *Zaczapka mudraga łatynnika z głupim Rusinom na disputaciju*, krytykował poglądy eklezjologiczne Skargi. Niestety, oba rękopisy nigdy nie zostały wydane drukiem ze względu na anachroniczny stosunek ich autora do historii i rozpowszechniane były jedynie w odpisach⁴⁹.

Wiszeński jest również autorem antypapieskiego traktatu *Извѣщеніє краткое о латинськихъ прелестѣхъ* (1595(?), Zawiadomienie krótkie o łacińskich cudach).

⁴⁸ W Kościele zachodnim do sprawowania Eucharystii używa się chleba przaśnego (przygotowanego bez zakwasu), we wschodnim zaś chleba kwaszonego; zob. ks. B. Nadolski, *Liturgia. Eucharystia*, Pallotinum, Poznań 1992, s. 9–10.

⁴⁹ Zob. A. Brückner, *Spory o unię...*, dz. cyt., s. 586.

Przygotowując je, wzorował się na dziele Surazkiego, które polecał swoim czytelnikom: „Сіе Васи́лієво писаніє испытано́мъ извѣстно и увидѣхомъ, яко не отъ своеѣ фантазіи новоизобрѣтеннаго помысла, но отъ божественнаго писанія писа, якже написа; сего ради пріймѣте сіе, молю васъ, съ усердіємъ вседушноѣ любви”⁵⁰. Jan z Wiszni, prawdopodobnie pod wpływem rozpowszechnionych w środowisku prawosławnym pogłosek o Antychryście rzymskim oraz obaw przed znalezieniem się w jego władaniu, przekonywał, że papież wkrótce narodzi Antychrysta⁵¹. Nakreślił również wyraźnie przejawiony obraz prześladowań swoich współwyznawców w Rzeczypospolitej⁵². Mimo że jego praca nie zyskała popularności, w obliczu zbliżającej się unii brzeskiej oddawała pełną niechęci i niepokoju atmosferę panującą wśród prawosławnych, którzy odrzucali ideę zjednoczenia z Rzymem, widząc w niej działanie „samego diabła i ojca papieża”⁵³ oraz zagrożenie ich zbawienia⁵⁴.

Kolejnym autorem zasługującym na szczególną uwagę jest Adam Hipacy Pocij. Był autorem unickich pism polemicznych, jednym z propagatorów zjednoczenia Kościoła prawosławnego z katolickim. Urodził się w 1541 r. w Różance (nieдалеко Włodawy). Pochodził ze szlacheckiej rodziny prawosławnej. Wykształcenie zdobył, kształcąc się w szkole kalwińskiej, a następnie w Akademii Krakowskiej. Kilkakrotnie zmieniał konfesję: przeszedł na kalwinizm, będąc na służbie u księcia Radziwiłła; w 1574 r. powrócił do Kościoła prawosławnego, aby następnie przystąpić do unii w 1596. W 1580 rozpoczął pracę jako sędzia ziemski w Brześciu, a w 1586 zaczął pełnić funkcję senatora i kasztelana brzeskiego. W 1594 r. został mnichem monasteru supraskiego, gdzie przyjął imię Hipacego. Dzięki poparciu księcia Konstantyna Ostrogskiego został biskupem włodzimierskim i brzeskim. 26 września 1599 r. król Zygmunt III powołał go na metropolitę kijowskiego. Zmarł 18 lipca 1613 r.

Pocij jest autorem pierwszej pracy, która w środowisku prawosławnym propagowała ideę zjednoczenia⁵⁵. Była nią *Унія альбо выкладъ преднейшихъ артыкуловъ*,

⁵⁰ Cyt. za: M. Грушевський, *Історія України-Руси...*, dz. cyt., s. 494.

⁵¹ Na temat nadejścia Antychrysta, a także innych elementów eschatologicznych zwróciła uwagę E. Przybył w monografii poświęconej staroobrzędowcom *W cieniu Antychrysta (idee staroobrzędowców w XVII w.)*, Kraków 1999.

⁵² Zob. A. Brückner, *Spory o unię...*, dz. cyt., s. 587–588.

⁵³ Cyt. za: T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608). Wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń 1997, s. 140.

⁵⁴ Zob. K. Ostrogski, *Obwieszczenie*, Ostróg 1595; W. Hryniewicz, *Droga ku zatraceniu. Argumenty soteriologiczne w prawosławnej opozycji wobec Unii brzeskiej* [w:] *Veritati et Caritati. W służbie teologii i pojednania*, red. P. Jaskóła, Opole 1992, s. 255–269; M. Melnyk, *Spór o zbawienie...*, dz. cyt.; tegoż, *Problematyka antropologiczna w pismach Piotra Mohyły*, Olsztyn 2005, s. 221–284, 310–327.

⁵⁵ Zob. M. Melnyk, *Problematyka antropologiczna...*, dz. cyt., s. 316–317.

ку збодноченью грековъ съ костеломъ рымскимъ належащихъ (1595, Unia albo wykład najważniejszych artykułów zjednoczenia Cerkwi z kościołem Rzymskim)⁵⁶. Nawiązywał tu do tradycyjnej prawosławnej polemiki antyprotestanckiej. Rozwinął i pogłębił zawarte w projekcie unii przekonanie biskupów, że jedynie herecy są poza zbawieniem. Przekonanie to było zgodne z pojęciem ogółu prawosławnych o protestantach. Problem zbawienia umieszcza nie w kontekście propagandy unii, lecz zajmuje się nim w związku z szerzonymi przez protestantów ideami eschatologicznymi⁵⁷. W ostatnich dziesięcioleciach XVI w. zyskały one wielu zwolenników wśród prawosławnych; zwłaszcza antykatolicycy polemiści prawosławni chętnie korzystali z gotowych protestanckich wzorów polemiki, które przedstawiały papieża jako Antychrysta. Akceptacja tych chiliastycznych idei, głoszących pojawienie się w osobie papieża Antychrysta, wg Pocięja stanowiła ostatnią przeszkodę do zjednoczenia prawosławia z katolicyzmem, którą dostrzegł biskup brzeski w swym dziele. I dopiero w tym kontekście w dziele Pocięja pojawiają się argumenty soteriologiczne, które stawiają protestantów poza Kościołem Chrystusowym. Protestanci, którzy głoszą czasy ostateczne i widzą w papieżu Antychrysta, to herecy, szerzący fałszywą naukę wśród prawowiernych wschodnich chrześcijan. Co ciekawe, autor w swej polemice stawia na jednej płaszczyźnie katolików i prawosławnych. Twierdzi bowiem, że protestanci – „heretycy jawni” – „[...] papieżników, ale i prawosławnych nazywają bałwochwalcami, i to jeszcze o nas dodając, żeśmy głupi prostakowie nie mający ani pisma, ani nauki, a prawie za bydło nas mają. A my przecież uciekamy się do nich i wolimy z nimi przestawać i buntować się na chrześcijan niżli z bracią naszą, którą wraz z nami urodziła jedna matka, święta katolicka Cerkiew”⁵⁸. Dzieło zawierało „artykuły”, które były przeszkodą do zjednoczenia (pochodzenie Ducha Świętego, czyściec, prymat papieża, kalendarz, nauka o Antychryście)⁵⁹. Prócz

⁵⁶ I. Потій, *Унія альбо выкладъ преднейшихъ артыкуловъ, ку збодноченью грековъ съ костеломъ рымскимъ належащихъ*, Вілна 1596, przedruk [w:] РИБ, т. VII (II), s. 111–168. Warto dodać, że traktat Pocięja ukazał się anonimowo.

⁵⁷ А.Н. Пocięj dzieło to napisał przeciwko Stefanowi Zyzanemu, który w polemicznych pismach szerzył fantastyczne twierdzenia o papieżu Antychryście. W Wilnie w 1595 Zyzani wydał *Katechizm*, a w roku następnym (również w Wilnie) *Kazanie św. Сурьла, patriarchy jerozolimskiego, o antychрыście i jego знакахъ*, w którym dał odpowiedź na dzieło Pocięja. Skoncentrował się na problemie papieża Antychrysta. Zob. М. Грушевський, *Історія Руси-України...*, dz. cyt., s. 540–543.

⁵⁸ I. Потій, *Унія альбо выкладъ преднейшихъ артыкуловъ...*, dz. cyt., s. 146 (rozdział o Antychryście, s. 145–168).

⁵⁹ „Въдай же тебѣ, хрестиянскій брате, ижъ наголовнѣйшихъ артыкуловъ, которые до тое згоды перешкажаютъ, есть пять: першый – о похоженію Духа Свето-

tego unia miała nie naruszyć wschodniej tradycji sakramentalnej i obrządkowej. W *Przedmowie do czytelnika* autor wyraźnie podkreślił, że on sam przy wyjaśnianiu różnic między Kościołem wschodnim a zachodnim będzie przytaczał świadectwa „[...] świętych Ojców greckich, [...] ażeby [prawosławny naród ruski – E.J.] swoim nauczycielom Cerkwi świętej wschodniej dał wiarę”⁶⁰.

Polemika antyprotestancka Pocięja, jak i całe jego dzieło, jest w głównej mierze oparta na autorach katolickich. Świadectwa Ojców wschodnich zaczerpnięte są z dzieła Roberta Bellarmina *Disputationes de controversis fidei Christianae*⁶¹. Polemista posłużył się cytatem z dzieła Skargi *O jedności Kościoła Bożego*; wykorzystał również kazania Wujka *O Antychryście*. Jest charakterystyczne, że Pocięj, mówiąc o zbawieniu, posługiwał się polemiczną teologią katolicką. Można zaryzykować stwierdzenie, że nie było mu trudno zaakceptować ekskluzywistyczną teologię katolicką w odniesieniu do protestantów. W swej *Unii* pominął konieczność uzgodnień dogmatycznych. W dziele, które miało służyć przygotowaniu społeczeństwa prawosławnego na przyjęcie unii, wymienił pięć zagadnień stanowiących przeszkodę do jedności: pochodzenie Ducha Świętego, czyściec, zwierzchność widzialnego i najstarszego pasterza, kalendarz i Antychryst⁶². Wyjaśniając te sporne kwestie, starannie podkreślał, że korzystał ze świadectw greckich Ojców Kościoła, a prawosławny czytelnik jego książki nie mógł mieć żadnych wątpliwości, że wschodni Kościół jest Kościołem prawdziwym i zbawczym oraz że nie są potrzebne jakieś specjalne uzgodnienia dogmatyczne oprócz pochodzenia Ducha Świętego i czyśćca. Te dwa zagadnienia były już od starożytnego chrześcijaństwa stałym punktem sporów między Rzymem a wschodnimi chrześcijanami.

Pocięj w unii widział sposób na zawrócenie prawosławnych ze złej drogi, na którą wkroczyli. Nawiązując do polemiki antyprotestanckiej, porównał ich do owiec

го, другий – о чыс[т]цу, третій – о, зверхності відомого и настаршого пастыра, четвертый – о календару, а пятый прыложыломь до того – о антихристь, абы люде обачыли, если же вже пришлоь антихристь, онь головный, которого люде ожидаютъ”, cyt. za: tamże, s. 118–119.

⁶⁰ Cyt. za: tamże, s. 119. Por. C. Studziński, *Pierwszy występ literacki Hipacego Pocięja*, Lwów 1902, s. 34. Pocięj powoływał się w *Unii*... m.in. na pisma następujących Ojców Kościoła: Atanazy Wielki z Aleksandrii (s. 123–124), Bazyli Wielki (s. 124–125, 131, 135), Grzegorz z Nazjanzu (s. 125–126, 131), Jan Złotousty (s. 126, 130, 135–136), Epifaniusz z Salaminy (s. 126–127, 134), Cyryl Aleksandryjski (127–128, 136–139).

⁶¹ Por. К. Студинський, *Передмова* [w:] ПУМА, т. V (ППП I), s. VII.

⁶² М. Грушевський, *Історія української літератури*, Київ 1926, т. V, s. 384.

porzuconych przez pasterzy⁶³, „zbląkanych na pustyni”, na które czyhają liczne niebezpieczeństwa: arianie, kalwini, luteranie. Przedstawił i omówił czynniki przemaszające za zjednoczeniem. Wskazał również trzy główne „artykuły” poróżniające oba Kościoły: pochodzenie Ducha Świętego, czyściec i prymat papieża, a także dwa mniejsze: Antychryst i kalendarz. Należy również zauważyć, iż Pocij, duchowny obrządku wschodniego, przedstawiając swoje poglądy, oparł się na pismach katolickich, m.in. na dziele Skargi *O jedności Kościoła Bożego*, kazaniach Wujka *O Antychryście* i pismach Ojców Kościoła⁶⁴.

Następnym problemem, na który warto zwrócić uwagę w pracy Pocij, jest kwestia kalendarza. Kontrowersje związane z jego wprowadzeniem były jednym z przedmiotów poruszanych podczas przygotowań do zawarcia unii. Pocij poświęca temu zagadnieniu rozdział czwarty *Unii*⁶⁵. Twierdził w nim, że rachuba czasu nie jest kwestią dogmatyczną („to nie jest artykuł wiary” „то не есть артыкуль вѣры”⁶⁶). Dlatego prawosławni mogą przyjąć zreformowany kalendarz juliański bez uszczerbku dla wyznawanych prawd wiary. Co więcej, Pocij wskazywał na dowody potwierdzające słusność katolickiej reformy kalendarza. Według niego były to częste opóźnienia Wielkanocy w stosunku do hebrajskiej Paschy⁶⁷.

Niepokoje i obawy związane z unią katolicko-prawosławną odzwierciedla w swej twórczości prawosławny polemista Stefan Zyzani-Tustanowski⁶⁸. Urodził się prawdopodobnie we Lwowie (przed 1570?) w rodzinie szlacheckiej bądź mieszczańskie. Był znanym kaznodzieją i wykładowcą szkół brackich. W 1586 r. został nauczycielem w szkole brackiej we Lwowie, a później również jej rektorem. Cieszył

⁶³ „Ижъ то есть повинность пастыра каждого, хрестиянскій брате православія Руского, о стадѣ собѣ порученомъ чути и съ пилнастю старатися, якоби отъ волковъ и иныхъ окрутнихъ bestыиъ пожрано не было и въ расхищеніе не пришло”, I. Потій, *Унія альбо выкладъ преднейшихъ артыкуловъ...*, dz. cyt., s. 112–113.

⁶⁴ Zob. M. Грушевський, *Исторія української літератури*, dz. cyt., s. 316.

⁶⁵ I. Потій, *Унія альбо выкладъ преднейшихъ артыкуловъ...*, dz. cyt., s. 111–168.

⁶⁶ Тамże, s. 139.

⁶⁷ „Але ми речешъ [...], жесмы ее слушне отправовали, бо Жидове передъ нашимъ Великоднемъ свою пасху мѣли отправовати. Але Жидове помылилися, же зъ Рымляны посполу мало не одного дня пасху свою отправовали. А я тобѣ откажу, ижъ мы въ той мѣрѣ рыхлѣи помылитисе можемъ, бо Жидове водлуд законного преданія, пилне стерегутъ того мѣсяца первого, справуючысе водлуд бѣгу лунного небесного, а не водлуд личбы дней. Яко о то того року 95, коли они светили пасху свою, тогды тотъ мѣсець былъ вже въ нихъ апрѣль, а мы его за марецъ личили, и творечы у апрѣлу светили есмо свою Пасху, водлудъ личбы ихъ Жидовское въ маю, называючы тотъ мѣсець апрѣлемъ”, тамże, s. 143–144.

⁶⁸ Zyzani to pseudonim pochodzenia greckiego, oznaczający „kałkol”.

się autorytetem w społeczności lwowskiej. W 1591 r. wraz z Cyrylem Trankwilionem Stawrowieckim uzyskał prawo do wygłaszania kazań. W 1593 przeniósł się do Wilna, które na trzydzieści lat stało się głównym ośrodkiem polemiki prawosławno-unickiej. W bractwie pracował jako wykładowca, ale w 1593 r. za agitację antyunijną został z niego wyrzucony. W wyniku starań metropolity Rahozy Zyzani został przez sobór nowogródzki okrzyknięty heretykiem (styczeń 1596). Po zawarciu unii w Brześciu przywrócono go do łask, wrócił do nauczania w szkole i kaznodziejstwa. W 1599 r. przyjął święcenia zakonne, obierając imię Sylwestra, i wstąpił do klasztoru Trójcy Świętej w Wilnie, gdzie przez pewien czas pełnił obowiązki archimandryty i głosił kazania. Musiał jednak z niego zbiec, gdy 24 października tego roku metropolita unicki Adam Hipacy Pocij wydał nakaz zamknięcia klasztoru i wygnania Zyzaniego. Zmarł w 1621 r.⁶⁹ Znane są trzy prace polemiczne Zyzaniego opublikowane w Wilnie: *Katechizm*, *Kazanie św. Cyryla, patriarchy jerozol., o Antychryście i znakach jego z rozszerzeniem nauki przeciw herezjom różnym 1596 r.* oraz *Лист Іеремеї патріархи константинопольского напоминальний до того святого отця нашого Кирила патріархи ієрусалимського о втором пришествіи Христовѣ и о антихриствѣ* (1596, List Jeremiasza patriarchy konstantynopolitańskiego do tego świętego ojca naszego Cyryla patriarchy jerozolimskiego o drugim przyjściu Chrystusa i o Antychryście).

Katechizm (1595) to antykatolicki zbiór głównych zasad wiary prawosławnej, przesiąknięty myślą protestancką, wyrażający sprzeciw wobec unii z Rzymem i pokazujący różnice między Kościołem wschodnim a zachodnim⁷⁰. Publikacja ta niestety nie zachowała się do naszych czasów, a jej treść znamy z ówczesnej literatury polemicznej – z odpowiedzi przygotowanej przez wychowanka jezuitów wileńskich Szczęsnego Żebrowskiego *Kąkol, który rozsiewa Stephanek Zyzanii w cerkwiach ruskich w Wilnie*.

W przededniu zawarcia unii ukazało się w Wilnie kolejne dzieło Zyzaniego, wspomniane *Kazanie św. Cyryla*⁷¹, z dedykacją poświęconą „jaśnie Oświeconemu Panu [...] Konstantemu Konstantynowiczowi [...] Księciu Ostrogskiemu”⁷². Zyzani

⁶⁹ Zob. *Українські письменники. Біо-бібліографічний словник*, ред. О.І. Білецький, Київ 1960, т. I, s. 349–350.

⁷⁰ Zob. М. Грушевський, *Історія української літератури...*, dz. cyt., s. 541, М. Melnyk, *Problematyka antropologiczna...*, dz. cyt., s. 64.

⁷¹ Pracę tę Zyzani wydał w dwóch wersjach językowych: ukraińskiej (krótsza) i polskiej (rozszerzona); zob. przedruk [w:] ПУМА, т. V (ППП I), ред. К. Студинський, s. 31–200. Zob. М. Возняк, *Історія української літератури*, т. 2, s. 202–203; *Українська література XIV–XVI ст.*, dz. cyt., s. 249–253.

⁷² Cyt. za *Kazanie św. Cyryla, patriarchy jerozol., o Antychryście i znakach jego z rozszerzeniem nauki przeciw herezjom różnym 1596 r.* [w:] ПУМА V (ППП I), s. 32.

ni rozwinął w nim swoje poglądy dotyczące zjednoczenia Kościoła wschodniego i zachodniego; twierdził, że „złe zjednoczenie przyczyną zginienia świata”. Słowa krytyki skierował przeciw Stolicy Apostolskiej i papieżowi, którego uznał za Antychrysta, odpowiednio wykorzystując do tego autorytet św. Cyryla⁷³. Poruszył również inne aktualne sporne kwestie teologiczne, np. czyściec, pochodzenie Ducha Świętego, chleb eucharystyczny.

Przedstawiony obraz ukraińskiej literatury polemicznej końca XVI wieku jest jedynie jej zarysem. Jednak nawet taki ogólny ogłąd pozwala na stwierdzenie, że ukraińscy pisarze religijni w obliczu gwałtownych zmian, jakie zaszły w Kościele prawosławnym, zdołali sformułować podstawowe zasady teologiczne, eklesjalne, dyscyplinarne i obyczajowe oddzielające prawosławie od łacińskiego chrześcijaństwa: protestantyzmu i katolicyzmu⁷⁴. Jednak na to zjawisko można spojrzeć jeszcze z innej perspektywy, nie tylko apologetycznej. Otóż dzięki tej tradycji na ziemiach dzisiejszej Ukrainy mógł toczyć się nie tylko spór wyznaniowy, ale zaczęło się poznawanie zachodniej myśli teologicznej w celach czysto poznawczych. Niejako ponad „granicami wyznaniowymi” zaczęto wykorzystywać ją do tak wówczas potrzebnych reform. Kulminacją tego procesu było piśmiennictwo czasów Piotra Mohyły⁷⁵. Ukraińska literatura polemiczna w interesującym nas okresie pozwala dostrzec główne strategie rozwoju kultury ukraińskiej państwa polsko-litewskiego znajdującej się pomiędzy wpływami: Konstantynopola i Rzymu. Wydaje się, że ocena krytyczna tej literatury przyczyni się do zrozumienia procesów kulturowych zachodzących na ziemiach ukraińskich, które były wynikiem ścierania się tych trzech wspomnianych centrów kulturowo-religijnych. Nie bez znaczenia może być również i to, że lektura przytoczonych pism polemicznych umożliwi lepsze zrozumienie procesów okcydentalizacji kultury w państwie moskiewskim w 2. poł. XVII w. Należy bowiem pamiętać, że reforma moskiewskiego prawosławia przeprowadzona przez patriarchę Nikona odbyła się pod wpływem wcześniejszych reform przeprowadzonych na ziemiach ruskich w Rzeczypospolitej.

⁷³ Zob. К. Студинський, *Передмова* [w:] ПУМА, т. V (ПІПІ I), s. VII–X.

⁷⁴ A. Naumow, *Wiara i historia...*, s. 27–28. Zob. J. Stradomski, *Spory o „wiarę grecką”...*, s. 28–29; tenże, *Z kart antylacińskiej literatury cerkiewnosłowiańskiej w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M.R. Drozdowski, W. Wąlczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 641–656.

⁷⁵ Okres ten nastąpił dopiero w czasie stabilizacji struktur organizacyjnych prawosławia za czasów metropolity Mohyły. Zob. M. Melnyk, *Piotr Mohyła – reformator prawosławia w Rzeczypospolitej*, „Ethos” 2008, nr 81, s. 99–116.

Wykaz skrótów

Analecta OSBM – Analecta Ordini Sancti Basilii Magni, Romae

АЮЗР VII (I) – Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною Комиссією для Разбора Древнихъ Актовъ: ч. I, т. VII: *Памятники литературной полемики православныхъ южно-русцевъ съ латино-уніатами*, Киевъ 1887

EK – Encyklopedia Katolicka

PSB – Polski Słownik Biograficzny

ПУМА V (ППП I) – „Памятки українсько-руської мови і літератури”, т. V: *Памятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в.*, т. I, Львов 1906

РИБ VII (II) – „Русская Историческая Библиотека”, т. VII: *Памятники Полемической Литературы II*, ред. П. Гилтебрандт, Санктпетербургъ 1882.

SPTK – Słownik Polskich Teologów Katolickich